

İTALYAN DİLİNDƏ FEİLİN LEKSİK ASPEKTİ KONSEPTUAL REPREZENTASIYA VƏ KATEQORİZASIYA VASİTƏSİ KİMİ XÜLASƏ

İtalyan dilində feillər temporal, aspektual, aksional və modal xarakterli informasiyaları daşımaları ilə seçilir. Feillərin aspektual və aksional əlaqələri haqqında mülahizələrə hələ qədim dövrlərdən rast gəlmək mümkündür. Ənənəvi anlamda aspektual siniflər ən abstrakt leksik kateqoriyalar kimi fəaliyyət göstərir. İtalyan dilində eyni bir feil müxtəlif anlamlar əsasında fərqli aksionallıqla işləyə bilər. Burada feillərin aksionallıq xüsusiyyətlərini durativlik, dinamiklik və teliklik əlamətlərinə görə müəyyən etmək mümkündür. Aksionallığın müxtəlif növləri ilə bağlı sistemativ tədqiqat aparən alimlər burada konseptual kateqoriyaların əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulayırlar. İtalyan dilinin təfəkkür feillərinin təhlili leksik aspekt və aksionallıq əlamətlərinin ortaya çıxarılmasında maraqlı məqamlar ortaya qoyur. Burada intensionallıq və emotivlik koqnitiv komponenti inkoativ, rizultativ, durativ kimi aksional mənalarda işləyə bilər.

Açar sözlər: *aspekt, aksionallıq, semantika, qrammatik kateqoriya, feil*

Aspektologiya morfologiyanın feil növlərindən bəhs edən şöbəsi olub müxtəlif dövrlərdə fərqli dillərdə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Aspekt - latın dilində “*aspectus*” sözündən olan “baxış, nəzər”, “görünüş, forma” mənələrindən [Mabilia, s.65] yaranıb növ, tərz anlamını ifadə edir. Feillərin aspektual formaları haqqında mülahizələrə hələ Aristotelin müşahidələrində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, antik dövrün təhlillərində feillərin məhdud və qeyri-məhdud formaları haqqında biliklərin artıq dilçilərə məlum olduğunu görmək mümkündür. Digər tərəfdən feil formalarının aspektual fərqləri məsələlərinə stoiklərin, İskəndəriyyə məktəbi və Roma alimlərinin mülahizələrində də rast gəlinir. Ənənəvi olaraq, aspektual feilin zaman kateqoriyası ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil olunmuş və müxtəlif dillərdə feilin bitmiş və ya bitməmiş tərz formaları ilə izah edilmişdir. Bu gün isə aspektuallığa daha çox konseptual kateqoriya kimi koqnitiv dilçilikdə müraciət olunur. İ. Abbasov qeyd edir ki, “Dilçilərin diqqətini uzun müddət özünə cəlb edən aspektologiya məsələləri, onun semantik sferasına dair problemlər, nəinki M.Kazımbəyin dövründə (yəni XIX əsrdə - G.B.), hətta indinin özündə də öz həllini tapmamışdır” [Abbasov: 2017, s. 376].

Aspekt, əsasən, feilin xüsusiyyəti olub hər hansı bir hərəkət, yaxud fəaliyyət haqqında əlavə informasiyalar təqdim edir. O, qrammatik kateqoriya kimi, feilin ifadə etdiyi situasiyanın daxili temporal-semantik dəyişməsinə ifadə edir. Buraya hərəkətin davamlılığı, tamamlanması, baş verməsi və ya baş verməkdə olması, bitməsi və ya bitməkdə olması, hansı şəkildə baş verməsi və s. kimi məlumatlar aid edilir. Başqa sözlə, baş verən hər hansı bir hərəkət və ya proses, əslində, linqvistik baxımdan ardıcılıq, yaxud sürəklilik, anilik, təkrarlanan və ya vərdişdə olan hərəkət olmaqla fərqləndirilə bilər. Bu linqvistik çalarlar feilin aspektual xüsusiyyətləri ilə mümkün olur ki, onu digər feil xüsusiyyətlərindən fərqləndirmək lazımdır.

* Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya elmləri doktoru, dosent.

İtalyan dilində daha çox “*aspetto verbale*” ‘verbal aspekt’ kimi rast gəlinən bu kateqoriya əsasən qrammatik xüsusiyyət hesab olunan zamandan və semantik xüsusiyyət hesab olunan aksionallıqdan fərqləndirilir. Qeyd olunur ki, verbal zaman dedikdə feilin ifadə etdiyi hərəkətin danışan tərəfindən hansısa məqama yerləşdirilməsi, yəni hərəkətin danışığ anı ilə nisbətdə baş verdiyi zaman nəzərdə tutulur. Aspekt isə hərəkətin daxili tutumunu, paylanmasını ehtiva edir [G.Beccaria, s.92-94]. Başqa sözlə feil zamanları hər hansı hərəkət və ya hadisənin danışığ anına nisbətdə keçmişdə, indiki zamanda və ya gələcəkdə baş tutduğunu göstərir. Aspekt isə hadisənin və ya hərəkətin başlanması, davamlılığı, tamamlanması, təkrarlanması ilə bağlı mental informasiyaları özündə əks etdirir. Bəzi alimlərin fikrincə, heç bir təbii dildə zaman məkan əlaqəsi ilə bağlı intuisiya aspektuallıq intuisiyası qədər təbii deyildir.

Ümumiyyətlə aspektual mənalar haqqında müxtəlif dillərdə fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, türk dillərində bu, feil təzləri kimi növ kateqoriyalarının tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. “Türkologiyada feilin iterativ formasının öyrənilməsi feilin “tərz” kateqoriyası və semantik tərzin müəyyən edilməsi ilə sıx bağlıdır” [Abbasov 2017, s.375]. Digər tərəfdən rus dilində aspektuallıq feilin iterativ forması kimi “bitmiş tərz” və “bitməmiş tərz” kateqoriyalarında nəzərdən keçirilmişdir. Bu, italyan dilində “*aspetto perfetto*” və “*aspetto imperfettivo*” qarşılaşdırması şəklində təzahür edir.

Feilin semantik təsnifatı kateqoriyası üçün italyan dilində “*azionalità*” ‘aksionallıq’ terminindən, yaxud ingilis dilində kalka olunan “*aspetto lessicale*” ‘leksik aspekt’ anlayışından istifadə olunur. Belə ki, italyan dilində qrammatik aspekt - aspekt anlayışı adı altında tədqiq olunduğu halda, leksik aspekt adətən aksionallığın tərkibində təhlil olunmuşdur. Aksionallıq latın dilində “*actio*” (*actio verbi*) şəklində ifadə olunur [Mabilia, s.21].

Aksionallığın feilin leksik mənası ilə sıx bağlılığı var. O, danışanın nəzər nöqtəsindən və ya seçimindən asılı olmadan həmin funksiyanı özündə əks etdirir. Bu baxımdan aksionallıq və aspektuallıq bir-birindən fərqlənir və bir çox dillərdə olduğu kimi bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Aksionallıq aspektuallıqla sıx bağlı olsa da bu iki anlayışın fərqli verbal əlamətləri əks etdirdiyini qeyd etmək lazımdır. Məsələn, italyan dilində xüsusi aksional əlamətlərə malik feillər spesifik aspektual konstruksiyalarda ortaya çıxır [Elisabetta J., 2011]. Beləliklə, aksionallıq semantik məfhumdur, o feilin zaman anlayışını necə cəlb etməsinin xüsusiyyətini göstərir. Başqa sözlərlə, aksionallıq feilin ifadə etdiyi hadisənin necə, hansı şəkildə təsadüf etdiyini göstərir. Fransız alimi T.Ruchot bununla bağlı qeydlərində Q.Giyoma istinadən (1883-1960) aksionallığı “*temps impliqué par le verbe*” ‘feilin tələb etdiyi, onda ehtiva olunan zaman’ kimi müəyyən etmişdir [Ruchot, s.23].

İngilis dilindəki qrammatik və semantik aspekt kimi nəzərdən keçirilən “grammatical aspect” və “lexical aspect” terminoloji definisiyaları ilə italyan dilindəki terminoloji denominasiya fərqlərinin yarada biləcəyi çəşqınlığı aradan qaldırmaq üçün italyan dilçiləri çox vaxt alman dilində olan “*Aktionsart*” anlayışından da istifadə edirlər. Bu anlayışı 1908-ci ildə isveç slavyanşünas, runoloq Sigurd Agrell “hərəkət tərz” (tipo di azione) anlamında istifadə etmişdir [Comrie: 1976.]. Göründüyü kimi aspektuallıq haqqında bu terminoloji denominasiya fərqləri bəzən onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, bəzənsə ümumən ona yanaşmada dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Hələ Por-Royal qrammatikasının aspektuallıqla bağlı tədqiqatlara təsiri olduğu ilə bağlı qənaətlər mövcuddur. Məsələn, J.Qonfroyun təhlilləri bu baxımdan maraqlı doğurur. Alim qeyd edir ki, “XVII əsrdə və sonralar dominantlıq edən Por-Royal konsepsiyası temporallıq, xüsusən də, aspektuallıq haqqında tutarlı fikirlər ortaya qoymağın qarşısını alır” [Abbasov: 2024, s.47]. Bütün bu ziddiyətli fikirlər aspek-

tuallığın linqvistik, o cümlədən bu gün koqnitiv-konseptual müstəvidə təhlili üçün mühüm məqamlar təqdim edir.

Aspektuallığa koqnitiv dilçilik müstəvsində yanaşmanı italyan alimlərinin təhlillərində müşahidə etmək mümkündür. Dildə koqnitiv status və mental fəaliyyəti göstərən bəzi feillərin semantikasi və istifadəsi haqqında bəhs edən italyan alim A.Bartollottanın aspektuallıqla bağlı təhlilləri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, alim italyan dilində *pensare, sapere, capire, rendersi conto* və *ricordare* kimi beş feili koqnitiv fəaliyyət baxımından yunan dili ilə müqayisədə tədqiqatə cəlb edir. O, qeyd edir ki, digər empirik predikatlar kimi, təfəkkür feilləri də canlı iştirakçının olduğu və demək hissələrin baş verdiyi situasiyalara aid olur. İstənilən mental fəaliyyət müəyyən dərəcədə özünüdərkli ehtiva edir və buna görə də sadə bədən hissi qavrayışlarından fərqli olaraq tipik insan fəaliyyəti kimi səciyyələndirilir. Bundan başqa soyuq, aclıq, susuzluq və digər diskomfort yaxud komfort kimi insan nəzarətini istisna edən bədən hissiyyatlardan fərqli olaraq, mental fəaliyyətin dərk olunması mexanizmi daha mürəkkəbdir. Fərqli elementar imperativ cümlələrdə ortaya asanlıqla çıxır. Məsələn, italyan dilində *Abbate freddo! Non avere fame!* kimi cümlələr bu dilin daşıyıcısı üçün dərhal yad görünür, çünki bu imperativlərin mahiyyətə qeyri mümkün hökm kimi səslənir. Ancaq *Rifletti!, Ricordati di comprare il pane!* kimi əmrlər asanlıqla anlaşılır, çünki bu kimi hökmlər şüurlu və intensional fəaliyyət kimi dərk edilir. Bununla belə, alim qeyd edir ki, bu, istənilən növ koqnitiv situasiyaya şamil edilə bilməz. Məsələn, biz həmsöhbətimizə *Sappi che...* ‘bil ki...’ deməklə ona hansısa yeni məlumatı təqdim etdiyimizi bildirə bilirik və bu zaman bu hökm ondan diqqətli olmasını istəməyimizdən irəli gəlir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, italyan dilində *sapere* feili koqnitiv fəaliyyətdən daha çox koqnitiv vəziyyəti ifadə edir. Hətta alim hesab edir ki, italyan dilində *Pensa!* əmri konkret məzmunu və ya kontekstə aid olmadan sırf koqnitiv fəaliyyət olan “düşünmək” fəaliyyətinə aid olduğu halda da qəribə hökm kimi səslənə bilər [Bartolotta, 2017]. Təbii ki, insan anadan olduğu və düşünməyə başladığı andan bu fəaliyyətin şüurlu şəkildə tamamlanması qeyri-mümkün kimi görünür. Bu anlamda alimin fikirləri məntiqli görünür.

Aspektuallığa praqmatik kateqoriya kimi yanaşan bir-çox alimlər onu leksik-qrammatik, qrammatik və praqmatik aspektdən də təhlil edirlər. Bu baxımdan aspektuallıq “danışanın söyləmin mahiyyətinə münasibətini bildirən modallıq kateqoriyası ilə oxşardır” [Abbasov: 2017, s. 376]. Məlumdur ki, modallıq danışanın deyilən fikrə münasibəti, onun nəzər nöqtəsi və gerçəkliyi dərkli, deyilənin mahiyyətini ifadə etmək baxımından praqmatik kateqoriya hesab olunur. Feil növlərinin koqnitiv təbiəti ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, “zaman-dan fərqli olaraq növ, hərəkətin deyktik temporal lokalizasiyası ilə deyil, danışanın anladığı şəkildə, onun daxili temporal strukturu ilə bağlıdır” [Abbasov 2017, s. 376]. Bu baxımdan aspektuallıq kateqoriyası funksional-semantik kateqoriya kimi müasir koqnitiv dilçilik müstəvisində əhəmiyyət qazanır.

Rus dilçilərinin aspektuallığa koqnitiv yanaşması da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bəzən burada feilin leksik semantikasının kateqorizasiyası modeli üçün aspektuallığın əsas konstitutiv parametri kimi kvantifikasiyanı nəzərə almağı təklif edirlər [bax: Климонов, s. 21-22]. V.Klimonov aspektuallığı hərəkətin zamanda axını və paylanmasına aid əlamət kimi səciyyələndirir və bunu, bir növ feil hərəkətinin daxili temporal strukturu kimi xarakterizə edir. Alim qeyd edir ki, aspektuallıq sahəsində iki komponent fərqləndirilir: qrammatik və leksik aspektuallıq. Həmin komponentləri müxtəlif alimlər fərqli cür şərh edir: “Y.C.Maslov onları müvafiq olaraq növ qrammatik kateqoriyası və aspektual siniflər, F.Lemann növ aksional funksiyaları və leksik aksional funksiyalar, S.K.Dik qrammatik

növlər və işlərin vəziyyəti (states of affairs), K.S.Smit nəzər nöqtəsi tipləri (types of viewpoint) və situasiya tipləri adlandırır. Bitmiş və bitməmiş qrammatik tərzlər rus və digər slavyan dillərinin spesifik xüsusiyyətini təşkil edir. Aspektual siniflər və aspektual alt-siniflərin özünəməxsus parlaq əlamətləri vardır. Aspektual siniflər formal olaraq növ (tərz) paradigmalarının (tam və defektiv) tipləri vasitəsilə manifestasiya olunur, digər slavyan dilləri ilə müqayisədə bu, onların xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir. Slavyan dillərində hərəkət tərzləri morfoloji yolla düzəlir və mənanın zəngin çalarlarının ən incə məqamlarını üzə çıxarır. Bu xüsusiyyətin digər qeyri-slavyan dillərində demək olar ki, analoqu yoxdur” [Климонов, с. 22].

A.Bartollotta qeyd edir ki, mental fəaliyyətlə bağlı feillərin tədqiqində ortaya çoxlu sayda nüanslar çıxır. Bunlar isə feillərin leksik aspekti və aksionallıqla əlaqəlidir: fəaliyyət bildirən *pensare* və ya *riflettere* feilləri ilə yanaşı, hal-vəziyyət bildirən *sapere* və *ricordare* feilləri və bu hal-vəziyyətin dəyişməsinə bildirən *apprendere* və *rendersi conto* feilləri də vardır. Bu feillər müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik hadisələri ifadə edir. “Aydındır ki, sadə *pensare* feili daha çox nəzarət və intensionallıq dərəcəsi ehtiva edən *riflettere* feilindən daha az mürəkkəblik dərəcəsinə malikdir” [Bartolotta: 2017]. Alim bu mülahizələrində Goddrad və Vejbitskanın tədqiqatlarına müraciət edərək semantik primitivlərdən bəhs edir və bütün dillərdə leksikallaşan və müəyyən oluna bilməyən konseptlərin olduğunu müəyyən edir. Mental fəaliyyət və koqnitiv vəziyyətlər sırasında *pensare* və *sapere* feillərini qeyd edən alim, belə qənaətə gəlir ki, həm *sapere*, həm də *pensare* feillərinin cəmini ifadə edən daha mürəkkəb və müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunan *ricordare* ilə bağlı ilə bağlı məsələ fərqlidir. Vejbitskaya istinad edən alim qeyd edir ki, *ricordare* (“xatırlamaq”) mürəkkəb anlayış olub sadə anlayışların (düşünmək və bilmək də daxil olmaqla) spesifik-dil konfigurasiyalarını ifadə edir.

Son zamanlar leksik tipologiya ilə bağlı tədqiqatlar müxtəlif dillərdə mental fəaliyyət feillərinin milli modelini hazırlamağa yönəlmişdir. Dillərin təqdim etdiyi fərqlilik və mürəkkəblik semantik primitivlərlə bağlı mülahizələri aktuallaşdırır. Məsələn, ingilis dili ilə müqayisədə *know* italyan dilində *sapere* və *conoscere* feillərinə uyğun gələ bilər. İtalyan dilindəki bu iki feil hal-vəziyyət bildirməklə həm də *inkoativ*, yəni başlanğıc bildirən feil mənasında işləyə bilər. V.Valin və Wilkinsə istinadən A.Bartollotta qeyd edir ki, ingilis dilində “remember” feili müxtəlif aksionallığa bağlı fərqli anlamlara malik ola bilər və bu zaman o, hal-vəziyyətin dəyişməsi, fəaliyyət yaxud vəziyyəti bildirə bilər [Bartolotta, 2017].

Qeyd edək ki, aspektualıq və aksionalıq arasında əlaqə mürəkkəbdir, çünki müxtəlif nəzəri yanaşmalar özləri də bu baxımdan fərqlilik nümayiş etdirir. Aksionallıqla bağlı məşhur klassifikasiya macar alimi Z.Vendlerin adı ilə bağlıdır. O, öz tədqiqatlarını ingilis dili üzərində apararaq feillərin onların aksional mənalılarına görə 4 kateqoriyaya bölünməsinə təklif etmişdir. Həmin kateqoriya italyan dili də olmaqla bir çox dillərdə qəbul olunsada sonradan Z.Vendlerin təsnifatına tənqidi yanaşanlar da olmuşdur. Z.Vendlerin 4 aksional kateqoriyası italyan dilində aşağıdakı kimi təqdim olunur [Vendler: 1967]:

- states - verbi di stato o stativi – hal-vəziyyət bildirən feillər, yaxud stativ feillər
- activities - verbi di attività o continuativi – fəaliyyət bildirən feillər, yaxud kontinuativ (davamlılıq bildirən) feillər
- accomplishments - verbi di compimento o risultativi – tamamlanma bildirən, yaxud “rizultativ” feillər
- achievements - verbi di culminazione o puntuali – kulminasiya yaxud punktuallıq bildirən feillər.

Düşümnə, dərk etmə və yadda saxlama kimi üç koqnitiv əməliyyatı ümumi anlamda əks etdirən *pensare, sapere, capire, rendersi conto* və *ricordare* kimi beş feil üzərinə diqqət çəkən A.Bartolotta bu feillərin aspektual köklərinin distribusiyasına, bu distribusiyaların mənə əlaqəsinə, o cümlədən feilin özünün ifadə etdiyi aksionallıqla bağlı Z.Vəndlerin bu dörd təsnifatına müraciət edir. O, bunları vəziyyət bildirən feillərin zaman ölçüsündən məhrum atelik hadisələr (*avere fame, essere alto, sapere, possedere*); hərəkət bildirən temporal mərhələlərə malik atelik hadisələr (*camminare, lavorare, dormire, nevicare*); ani keçici olan telik hadisələr (*arrivare, morire, trovare, perdere*); tamamlanma bildirən mürəkkəb telik hadisələr (*andare in un luogo, mangiare qualcosa, sciogliersi, guarire*) kimi səciyələndirir [Bartolotta, 2017].

Maraqlıdır ki, Z.Vəndlerin məlum aksional sinifləri aksional əlamətlər vasitəsilə təsvir olunur. Bu əlamətlər aşağıdakı üç qrupa bölünür:

- durativ
- dinamik
- telik

Bu və ya digər aksional əlamətin mövcudluğu və ya yoxluğu həmin feilin dörd aksional sinifdən hansına aid olmasını müəyyən edir.

Durativlik əlaməti [+durativ] şəklində ifadə olunur. Durativlik zamanda davamlılıq, sürəklilik (*correre, preparare, cantare, amare*) ifadə edən feilləri, zamanda anilik (*cadere, esplorare, morire*) ifadə edən feillərdən fərqləndirir. Məsələn, “*Chiara prepara la torta*” cümləsində feil durativ, “*La torta è caduta dal tavolo*” cümləsində isə qeyri-durativ əlamətə malikdir. Durativ feillər dəqiq zaman bildirən zərflərlə birlikdə işlənmiş, qeyri-durativ feillər isə davamlılıq bildirən zərflərlə birlikdə işləyə bilmir. Məsələn, italyan dilində “*Chiara ha preparato una torta alle tre in punto*” kimi cümlə qəribə səslənir, çünki “*preparare*” feili özündə davamlılıq ehtiva edir, ancaq “*La torta è caduta dal tavolo alle tre in punto*” demək mümkündür. Və ya “*Chiara mescolò l’impasto per tre ore*” deyər bildiyimiz halda “*La torta è caduta dal tavolo per tre ore*” demək mümkün deyil [Zarcone, s.2]. Durativlik əlamətinin varlığı və ya yoxluğu zamanda davamlılığı (*giacere, camminare, imparare*) ifadə edir, bu əlamətin yoxluğu “kulminativ”lik (yəni “rizultatativlik”, “anilik”, məsələn – “*trovare*” feilində olduğu kimi) ifadə edir.

Dinamiklik əlamətinin olub-olmaması hal-vəziyyətin dəyişməsi (*camminare, correre*) yaxud dəyişməməsini (*stare*) ifadə edir. Başqa sözlə, feil zamanda baş verən hərəkət və ya hadisəni ifadə edərsə o dinamikdir. Bu əlamətin yoxluğu onu stativ feil statusuna keçirir. Bu əlamətin olması qeyri-müəyyən zamanda baş verən prosesləri bildirməklə hərəkət feillərini (*camminare, ridere*), yaxud müəyyən zamanda baş verən prosesləri bildirməklə rizultatativ feilləri (*invecchiare, disegnare un cerchio*) bildirə bilər və ya hal-vəziyyətin ani dəyişməsini bildirməklə “kulminativ” (*morire, raggiungere la cima della montagna*) feilləri ifadə edə bilər.

Telik feillər “*telos*”la (yunan sözü olub “məqsəd”, “hədəf” bildirir) məhdudlaşan situasiyanı (*compimento* – icra etmə, tamamlama, bitkinlik), kulminasiya nöqtəsi, yaxud sonu olan hadisə və ya prosesləri bildirir. Atelik feillər hər hansı “*telos*”la məhdudlaşmayan situasiyaları bildirir. Bu kateqoriyaya fəaliyyət və hal-vəziyyət (stativ) feilləri aiddir [Bernini: 2021].

Aksional təsnifatların əsas hissəsi durativ – qeyri-durativ (punktual, ani), dinamik – qeyri-dinamik (stativ), telik – atelik dixotomiyasının qarşılaşdırılmasına əsaslanır. İtalyan dilində qeyri-dinamik feillər ömrə şəkli ilə çox az təsadüf edir, bundan başqa qeyri-dinamik,

yəni stativ feillər yarımçıq cümlə, “fare” köməkçi feili və persuasiv feillərlə işlənmiş [Zarcone: 2006].

Aksionallıq, yaxud anqlosakson qrammatik əhəmətlərinə uyğun olaraq desək, leksik aspektuallıq, feilin məna komponenti sayılır. Bununla belə eyni bir feil müxtəlif aksionallıqla, deməli, qismən müxtəlif semantik tutumla işləyə bilər. Məsələn, italyan dilində *sapere* feili hər hansı bir vəziyyəti bildirməklə yanaşı, həm də “*venire a sapere*” anlamında həmin vəziyyətin dəyişməsinə (*cambio stato*) göstərə bilər və beləliklə həm atelik, həm də telik aksionallıq nümayiş etdirə bilər. Verbal aspekt isə feilin flektiv kateqoriyasıdır. Məlum olduğu kimi yunan dilində feil üç aspektual temaya kökə malikdir, bitməmiş tərz aspekti ifadə edən indiki zaman, bitmiş tərz aspekti bildirən aorist zaman, rızultativ məna bildirən, yəni vəziyyətin nəticəsi, yaxud vəziyyətin dəyişməsinin nəticəsi olan perfekt zaman. Perfekt zamandan başqa *media tantum* (orta növ) feillərin indiki zamanı da stativ məna kəsb edə bilər. Bunun kökü proto-hind-Avropa dillərində olan spontan vəziyyət və yaxud həmin vəziyyətin dəyişməsi kimi nəzarət oluna bilinməyən hadisələri göstərən *diatesi media* (orta məchul) növə gedib çıxır. Aspektuallıqla aksionallıq arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyindən bəhs edən A.Bartolotta “bir tərəfdən konkret verbal aspekt konkret aksionallığın seçilməsini asanlaşdırır (müq.ət: *Sapevo che Paolo sarebbe venuto* – cümləsində feil bitməmiş tərzdədir və hər hansı bir vəziyyəti bildirir, bunun əksinə *Ho saputo che Paolo sarebbe venuto* – feilin bitmiş tərzini bildirməklə vəziyyətin dəyişməsinə göstərir), digər tərəfdən isə fərqli aksionallığa malik feillər müxtəlif verbal aspektlərlə kombinasiyalarda işləyə bilər” deməklə diqqəti məsələyə yanaşmadakı fərqlərə cəlb edir [Bartolotta, 2017].

A.Zarkone aspektual və aksional davranışa görə klassifikasiya üçün xüsusi sintaktik testlərə müraciətin məqsədəuyğunluğundan bəhs edir. Məsələn, “a lungo” tipli zaman zərfləri durativ feillərlə birləşə bilər, ancaq punktual feillərlə yox, deməli, “a lungo” zərfliyi feilin durativliyini təyin etmək baxımından sintaktik test xarakteri daşıyır. Ümumilikdə isə feil fərqli aspektual mənalı cümlədə işlənsə belə, öz aksional mənasını itirmir. Məsələn, bitməmiş tərz bildirən aspekt: “*Chiara sta preparando una torta*” ‘Kiara tort hazırlayır (hal-hazırda hazırlamaqdadır)’ və bitmiş tərz bildirən aspekt: “*Chiara ha preparato una torta*” ‘Kiara tort hazırladı’. Nümunədəki cümlələr göstərir ki, *preparare una torta* kimi “rızultativ” (*accomplishment*) feillər iki fərqli aspektual mənada ifadə oluna bilər və bununla belə telik, durativ və dinamik qala bilər.

Bəzi alimlər müxtəlif dillərdə mental fəaliyyət feillərini tədqiq edərək fərqli dillərdə təfəkkür, bilik, yaddaş və qavramanın konseptuallaşdığı *folk models* – xalq modellərini göstərməyə çalışmışlar. “Pensare” təfəkkür feili üzərində dayanan A.Bartolotta Evansa istinadən “*pensare* və *sapere* semantik primitivlədirsə və bu zaman *mente* anlayışı düşünən insanın bir hissəsi anlamında *pensare*-dən törəmə anlayış kimi qəbul olunursa bu, universal həqiqət deyildir” müddəası ilə çıxış edir. Alim misal olaraq Avstraliya dillərindən olan dalabon dilində “pensare” və “sapere” mənalı qeyri-derivativ xüsusi leksemlərin olmadığına diqqət çəkir. Çünki bu dildə bu iki anlayış (yəni *pensare* – düşünmək, *sapere* – bilmək) “mente” (ağıl) mənasını ifadə edən “beng” kökündən törəmə forma ilə “ricordare” (xatırlamaq) feili ilə birlikdə ifadə olunur. Ümumilikdə “xatırlamaq” feili fəaliyyət kateqoriyası kimi konseptuallaşdırıla bilər və ancaq bu feil həmçinin “xatırlatma” mənasında kauzativ məna qazana bilər. “Xatırlamaq” feilinin konseptual mürəkkəbliyi həmçinin o məqamda ortaya çıxır ki, “pensare” və “sapere” feillərindən fərqli olaraq, məsələn yunan feili *μυνήσομαι* (xatırlamaq) çox vaxt müxtəlif aksional mənalı bütünlüklərdə aspektual temaları təmsil edir [Bartolotta, 2017].

İtalyan dilində feilin keyfiyyəti onun özündə daşdığı temporal, aspektual, aksional və modal xarakterli informasiya ilə ölçülür. Çox vaxt aksionallığı aspektualılıqla qarışdırırsalar da, onlar arasında konkret fərqlərin olduğu aydındır. Aspekt əsasən danışanın nəzər nöqtəsini, hadisəyə münasibətini ifadə edir, aksionallıq isə təsəvvürlənəndən asılı deyil, onun daxili leksik mənasından asılıdır. Aksionallığın semantik sahəsi müxtəlif dillərdə bu və ya digər dərəcədə eksplisit şəkildə ötürülə bilər və istər leksikada, istərsə də morfologiyada müxtəlif artikulyasiyalara malik ola bilər.

Leksik müstəvidə italyan dili kimi daha çevik, yaxud slavyan dili kimi daha sərt dillərdə fərq daha qabarıq görünür. Slavyan dillərində daxilən telik aksional mənaya malik bitmiş tərzə aid leksemlər və daxili telik olmayan bitməmiş tərzə aid leksemlər mövcuddur. Bu dillərdə aksional dəyişmə qeyri-mümkün görünür. Eyni bir keçmiş zaman morfoloji əlaməti, məsələn, rus dilindəki *написать* feili kimi “bitmiş tərz” (dəməli, telik) feillərilə bitmiş tərz aspektualılığı qazanır. İstənilən halda, bu sözün qeyri-telik forması olan *писать* feili kontekstdən asılı olaraq bitmiş tərz yaxud bitməmiş tərz bildirən aspektual mənə qazana bilər. Məsələn: “Он писал письма” – Egli scribeva (abitualmente)/stava scrivendo/ scrisse lettere – senza terminarle. “Он написал письмо” – Egli scrisse – tutte – le lettere, terminandole [Zarcone → Bertinotto e Delfitto, 2000, s.8]. A.Zarkone qeyd edir ki, yaxın mənalı, lakin fərqli aksional anamlı feil cütləri alman, ingilis və italyan dillərində də rast gəlinir. Məsələn, alman dilində: *backen/verbachen* – *cuocere* (bişirmək), *brennen/anbrennen* – *bruciare* (yandırmaq), ingilis dilində: *stand/stand up*; *eat/eat up* və italyan dilində: *dormire/addormentarsi* (yatmaq, yuxuya getmək), *sedersi/sedere/star seduti* (oturmaq) kimi nümunələrdə də rast gəlinir. Lakin italyan dilində bu hal məhdud xarakter daşıyır və daha çox hibrid formalara rast gəlinir [Zarcone, 2006].

Feilin aksionallığına həm də feilə bağlı olan sintamqların elementləri də təsir edə bilər. Məsələn, “Ho mangiato al ristorante” – cümləsində *mangiare* feili “fəaliyyət” bildirən feildir, “Ho mangiato la torta” cümləsində eyni feil “rizultativ” feildir. Deməli, feilin leksik-aspektual və ya aksional əlamətləri bu əlamətləri mümkün edən sintaqmatik əlaqələr müstəvisində müəyyən edilməlidir. Bu, istər mental fəaliyyəti bildirən konseptual feillər, istərsə də birbaşa koqnitiv fəaliyyətlə bağlı olmayan feillərdə özünü göstərə bilər. Kontekst burada diqqətə alınmalı məqamlardan sayılır. Nəticədə onu qeyd edə bilərik ki, italyan dilində bəzi mental fəaliyyət və koqnitiv vəziyyət bildirən feillərin müasir leksik tipologiya müstəvisində təhlili koqnitiv kateqorizasiya və representasiya baxımından maraqlı məqamlar təqdim edir. Məlum olur ki, eyni bir feil müxtəlif aspektual əlamətlər vasitəsilə fərqli aksional qruplarda konseptuallaşdırıla bilər. Bu konseptualizasiyalara çox vaxt müxtəlif feillər və fərqli aksionallıq uyğun gəlir. Bu isə ayrı-ayrı feillərin özünün konseptual mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mabilia, V., Mastandrea P. Il primo latino, Vocabolario latino-italiano, italiano-latino/ V.Mabilia, P.Mastandrea. – Bologna : Zanichelli, – 2015. –1056 p.
2. Abbasov, İ.Ə., Kazımbəy M.A. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası). Tərcümə, tədqiq və şərh / İ.Ə.Abbasov, M.A. Kazımbəy. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2017. – 1007 s.
3. Beccaria, G.L. Dizionario di linguistica / G.L.Beccaria. – Torino: Einaudi, – 2004, 864 p.
4. Elisabetta, J. Enciclopedia dell’Italiano, Verbi, 2011

5. Ruchot, T. Introduction. Quelques question récurrentes pour l'analyse des TAM // Syntaxe and Sémantique, – 2017. – vol. 16, n.1 – pp. 11-37
6. Comrie, B. Aspect: An Introduction to the study of verbal aspect and related problems /B.Comrie. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1976. – 142 p.
7. Abbasov, İ.Ə. Dilçiliyin Kitabı-Müqəddəsi: Ümumi və rəşional Por-Royal qrammatikası / İ.Ə.Abbasov, – Bakı: Füyuzat, – 2024. – 496 s.
8. Bartolotta, A. On deictic motion verbs in Homeric Greek. // F. Logozzo, P. Poccetti. Ancient Greek Linguistics: New Approaches, Insights, Perspectives. – Walter de Gruyter, – Berlin/Boston: – 2017. – 874 p.
9. Климонов, В.Д. Лексическая аспектуальность в русском языке: концептуальная репрезентация и категоризация // Вопросы когнитивной лингвистики., – № 1, (004) – 2005.
10. Vendler, Z. Verbs and Times, in Linguistics in Philosophy / Z.Vendler, – Cornell University Press, – Ithaca, NY. – 1967
11. Zarcone, A. Azionalità / A.Zarcone, – Scuola Normale Superiore, – Pisa: Quaderni del Laboratorio di Linguistica, – Vol. 6, – 2006. – pp. 1-9.
12. Giuliano Bernini, Il Verbo: dalla semantica alla sintassi // Linguistica generale 2, Linguistica applicata, aa. – 2012-2013, int.arch. 2021 – pp.1-6
13. Bertinetto P.M. e Delfitto D., Aspect vs. Actionality: Why they should be kept apart // P.M. Bertinetto, V. Bianchi, J. Higginbotham, M. Squartini, Temporal Reference, Aspect and Actionality: Semantic and Syntactic Perspectives. – Torino: Rosenberg & Sellier, – 2000

LEXICAL ASPECTUALITY IN ITALIAN AS CONCEPTUAL REPRESENTATION AND CATEGORIZATION

RESUME

In Italian, verbs are distinguished by the fact that they carry temporal, grammatical aspect, lexical aspect, and modal information. Reflections on the grammatical and lexical aspect relations of verbs can be found since ancient times. In the traditional sense, aspectual classes function as the most abstract lexical categories. In Italian, the same verb can be used with different lexic aspect depending on different meanings. Here, it is possible to determine the lexic aspectual properties of verbs according to the signs of duration, dynamism, and telicity. Scholars who have conducted systematic research on various types of lexical aspect emphasize that conceptual categories play an important role here. The analysis of Italian verbs of thought reveals interesting points in revealing signs of lexical aspects. Here the cognitive component of intentionality and emotionality can be used in such lexical aspect as inchoative, punctual, and durative senses.

Key words: *grammatical aspect, lexical actionality, semantics, grammatical category, verb*

**ЛЕКСИЧЕСКАЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТЬ В ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКЕ КАК
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ И КАТЕГОРИЗАЦИЯ
РЕЗЮМЕ**

В итальянском языке глаголы отличаются тем, что несут в себе темпоральную, аспектуальную, акциональную и модальную информацию. Размышления о аспектуальном и акциональном отношениях глаголов можно найти еще в глубокой древности. В традиционном смысле аспектуальные классы функционируют как наиболее абстрактные лексические категории. В итальянском языке один и тот же глагол может использоваться с разной акциональностью в зависимости от разных значений. Здесь можно определить акциональные свойства глаголов по признакам длительности, динамичности и предельности. Ученые, проводившие систематические исследования различных типов акциональности, подчеркивают, что концептуальные категории играют здесь важную роль. Анализ итальянских концептуальных глаголов обнаруживает интересные моменты в выявлении признаков лексических аспектов. Здесь когнитивный компонент интенциональности и эмоциональности может использоваться в таких акциональных смыслах, как начальный, результативный и длительный.

Ключевые слова: *аспект, акциональность, семантика, грамматическая категория, глагол*